

ПОЛІОРКЕТИКА У КИПЧАКІВ (XI–XIII ст.)

Дана стаття присвячена дослідженню мистецтва облоги у кипчаків. Облоги міст у кипчаків характеризувались штурмом за допомогою драбин, а також блокадою обложеного міста. Зазвичай кипчаки намагалися здобути місто, виснаживши сили захисників міст та фортець, позбавивши їх води та продовольства. Кипчаки робили спробу використовувати складну техніку для облоги міст, проте руси запобігли їй використанню здійснивши превентивну атаку та взявши у полон мусульманського військового інструктора.

Ключові слова: кипчаки, поліоркетика, міста, облога, замки, фортеці, фортифікаційні лінії, гарнізони.

Одним із складних питань історії кипчаків є історія розвитку у них мистецтва облоги. На жаль, до сих пір цей аспект мало цікавив дослідників. У кращому випадку цьому питанню присвячувалось кілька сторінок. При дослідженні необхідно порівняти мистецтво облоги у кипчаків з іншими кочівницькими соціумами. Необхідно відповісти на питання чи еволюціонували навички облоги у кочівників і якою технікою вони користувались.

У випадках нападу ворога кочівники захищались у таборі з підвод. Його наявність у кипчаків зафіксована Михайлом Сирійським. У таборі від ромеїв та кипчаків захищались печеніги в битві при Левуніоні. Для того щоб здобувати табори кочівники мали мати елементарні навички облоги. Табір мали обстрілювати як звичайними стрілами, так і запалювальними стрілами. Важливим також було розмикнути стіну з підвод, щоб увірватись у табір ворога¹.

Про облоги у кочівників відомо вкрай мало. Для того щоб скласти уявлення про навички кипчаків під час облог необхідно проаналізувати дані джерел про їх походи. У 1068 р. кипчаки воювали коло Чернігова навіть не зробивши спробу здобути місто. У 1070 р. повідомлялось, що кипчаки воювали біля Ростовця і Неятина. У 1079 р. князь Роман привів до Воїня кипчаків. Проте вони не

* *Ярослав Пилипчук* — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник, Відділ Євразійського степу, Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, bachman@meta.ua.

¹ *Анна Комнина*. Алексиада / Пер., вступит. стаття, комм. Любарского Я.Н. — М., 1965. — Книга 8. — Параграфи 4–6; *Маркварт II*. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой. <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>.

здобули міста. Таким чином, навіть невеликі міста могли вистояти під час набігів кипчаків².

Типологічно схожим на ці походи був похід кипчаків на Угорщину у 1091 р., який здійснив дукс (князь) Копульх син Крула (Кола). У цьому поході кипчаки спустошили Трансильванію. Вони дійшли до місця Бечей (Старі Бечей на Тисі). Проте кипчаки були переможені у битвах на Паганті (рівчаку Поганч) та поблизу Дунаю. Жодного міста кипчаки не здобули. Такими самими були й більш ранні походи печенігів у 1068 (чи 1071) р. та 1085 р.³. Відчуваючи слабкість ромеїв, кипчаки підтримали заколот псевдо-Романа Діогена у 1095 р., який хоча й зазнав поразки, але показав, яку небезпеку становили кочівники для Візантійської імперії. Самозванця підтримали вlahи, які пропустили кипчаків через гірські перевали⁴. За перебільшеними даними грецьких джерел, у битві поблизу Таврокоміса у 1095 р. загинуло 70 тис. кипчаків⁵.

Наприкінці XI ст. ситуація для Русі ускладнилась. У 1093 р. під Стугною кипчаки здобули перемогу над військом Святополка і здолали вал побудований русами біля табору. Після поразки Святополк переховувався від кипчаків у місті Треполь, який кипчаки не могли здобути. Кипчаки взявши у облогу Торчеськ, зробили спробу оволодіти містом. Але літописець вказував, що торки відбили штурм кипчаків. Вони завдали ворогу значних втрат. Після невдалого штурму кипчаки перейшли до блокади і ізолювали гарнізон міста від води. Оборонці страждали від спраги та голоду і попросили Святополка деблокувати місто. Спроба здійснити це виявилась провальною. Кипчаки перемогли русів і гнали їх до Треполя та Києва. У 1095 р. мешканці Юр'єва не стали очікувати облогу, як і торки коло Сакова, і переселились на північ. Спроба кипчаків оволодіти великими містами у 1096 р. була невдалою. Боняк спробував ізгоном здобути

² Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей. — Т. 2. — М., 1962. — Стб. 161, 164, 195.

³ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — М., 1997. — С. 327–328; *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri. Pars Prima.* — Vindobonae, MDCCLXVI (1766). — S. 163–164; *Chronicon pictum Vindobonense / ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones criticas adiecit M. Florianus // Historiae Hungaricae fontes domestici.* — Pars prima. — Scriptores; 2. — Lipsiae, 1883. — S. 196–197.

⁴ Анна Комнина. Алексиада... — Книга 10. — Параграфы 2–4; Литаврин Г.Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. — М., 1960. — С. 422.

⁵ Анна Комнина. Алексиада... — Книга 10. — Параграфы 2–4; *Spinei V. Moldavia in the 11th–14th Centuries.* — Bucharest, 1986. — P. 94; *Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century.* — Cluj-Napoca, 2003. — P. 250; *Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century.* — Leiden–Boston, 2009. — P. 121; Князький И.О. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII — первых десятилетиях XIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. Кишинев, 1988. — С. 23; *Stoyanow V. Kumans in Bulgarian history // The Turks.* — Vol. I. — Ankara, 2002. — P. 682; Ипатьевская летопись... — Стб. 217; Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». — К., 2008. — С. 35–36; Плетнева С.А. Половцы. — М., 1990. — С. 49–50.

Київ, проте варта вчасно відреагувала на загрозу і не дала змоги кипчакам вдертися у місто. Тугоркан ж взяв у облогу місто Переяслав. Проте місто витримало облогу, а підійшовши війська Володимира Мономаха та Святополка деблокували місто. Тугоркан загинув під час битви під Переяславом. Боняк, не здобувши Київ, помстився русам спустошенням монастирів під містом. Кипчаки спалили монастир у Стефановому селі, спустошили поселення Германич та висікли ворота у Печерському монастирі⁶.

О. Баженов вказує, що наприкінці XI ст. землі Середньої Наддністрянщини зазнали нападів з боку кочівників. Внаслідок несподіваного набігу було захоплено та спалено Глибівське городище. Припинили існування городища Деражня Гатна, Кутківці, Колубівці та інші. Попередня система оборони, дієва проти печенігів, була нездатна протистояти кипчакам. Головним винуватцем цих руйнувань був Боняк. Його образ зберігся у подільських переказах як образ «Буняка Солодівиги (Боняка Шолудивого)»⁷. У XII ст. літописець фіксує на території Наддністрянщини населені пункти Василів, Онут, Калиус, Ушицю та Кучелмин (городище Галиця в Сокирянському районі Чернівецької області)⁸.

Столицею Галицького Пониззя стала Бакота, навколо якої розташовувались городища у селах Брага, Велика Слобідка, Врубівці, Гринчук, Лоївське. Було побудовано шість приватних замків та дві княжі фортеці⁹. Нові фортеці виявились більш потужними, ніж старі. У 1159 р. Іван «Берладник» та кипчацький хан Башкорд не змогли здобути місто Ушицю. У 1205 р. Рюрик разом із кипчаками був переможений під Микулином. У 1228 р. Володимир Рюрикович разом з Михайлом Всеволодовичем і кипчаками взяли в облогу Кам'янець, але не змогли його здобути¹⁰. Походи 60–70-х рр. XI ст. не мали на меті здобуття міст, а під час кипчацької експансії 90-х рр. XI ст. кипчаки вже мали сили для здобуття невеликих міст та подолання ліній фортифікацій.

Походи русів у відповідь загальмували експансію кипчаків, які повернулись до традиційної тактики швидких набігів. В 1105 р. війська Боняка напали на Заруб. У битві, що відбулася, він переміг торків та берендеїв¹¹. На наступний рік Урусобичі здійснили напад на Заречеськ на київсько-волинському прикор-

⁶ Ипатьевская летопись... — Стб. 211–213, 219, 221–224.

⁷ Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX–XIII століть. — Кам'янець-Подільський, 2009. — С. 159–160.

⁸ Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998. — С. 143–149; Кудряшов К.В. Половецкая Степь. — М., 1948. — С. 127; Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я... — С. 94–97.

⁹ Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я ... — С. 96–99.

¹⁰ Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я ... — С. 169–176.

¹¹ Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»... — С. 41; Плетнева С.А. Половцы... — С. 56; Kurat A.N. IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri... — S. 83; Ипатьевская летопись... — Стб. 257; Расовский Д.А. Военная история половцев // Seminarium Kondakovianum/Анналы института им. Н.П. Кондакова. Сборник статей в честь А.А. Васильева. — Вып. 11. — Прага, 1940. — С. 110.

донні¹². Поблизу річки Сули у 1106 р. або 1107 р. відбулась битва, у якій загинув брат Боняка Таз¹³. У 1116 р. Боняк атакував місто Кснятин¹⁴. У 1125 р. Мстислав Володимирович відбив набіг кипчаків на Баруч і переслідував їх до Полксотеня¹⁵. Проте здобуттям міст вони так і не скінчились. Руські князі організували дієву систему фортифікацій. Руси швидко реагували на вторгнення і їм на допомогу швидко приходили дружинники.

Характер набігів мали перші походи Кончака на Русь. Вперше про нього згадано у 1172 р.¹⁶ Окрім дій під Кснятином донецькі кипчаки здійснили похід проти Переяславської землі і підійшли до міста Песочна¹⁷. У 1174 р. Кончак разом із Кобяком здійснив похід, пограбувавши околиці Срібного та Баруча, а коли до них наблизилось військо сіверського князя Ігоря Святославича кочівники відступили за Ворсклу та уникли битви¹⁸. Похід 1179 р. був направлений проти Переяслава¹⁹.

У 1177 р. кипчаки в союзі з князем Юрієм здійснили похід на Київ і здобули шість міст берендеїв²⁰. Це було початком нової епохи у історії військової справи у кипчаків. Кипчацькі хани замислились над використанням більш складних технологій для здобуття міст. У 1184 р. Кончак готувався до походу на Русь. Він спеціально запросив якогось «бусурменина» для спорудження техніки для облоги і навіть спорудив якусь машину для облоги, котрий слов'яни у «Слові про похід Ігоревий» називали «шереширь». На фарсі цей засіб для облоги називався «тір-і чарх». Дана машина для облоги було балістою, яка вико-

¹² *Пріцак О.* Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»... — С. 41; *Плетнева С.А.* Половцы... — С. 56; *Kurat A.N.* IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri ... — S. 83; *Spinei V.* The Romanians and the Turkic nomads... — P. 124; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку / Под. ред. акад. Е.Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926–1928 гг. // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 1. — Стб. 281; Ипатьевская летопись... — Стб. 257; *Расовский Д.А.* Военная история половцев... — С. 110.

¹³ *Пріцак О.* Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»... — С. 41–42; *Плетнева С.А.* Половцы... — С. 60–61; *Kurat A.N.* IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri... — S. 83; *Gökbel A.* Kipchaks and Kumans // The Turks. — Ankara, 2002. — Vol. 1. — P. 649; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку... — Стб. 281–282; Ипатьевская летопись... — Стб. 258–259; *Расовский Д.А.* Военная история половцев... — С. 110.

¹⁴ *Плетнева С.А.* Половцы... — С. 64.

¹⁵ Ипатьевская летопись... — Стб. 289–290; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку... — Стб. 295–296; *Расовский Д.А.* Военная история половцев... — С. 114.

¹⁶ Ипатьевская летопись... — Стб. 548.

¹⁷ Ипатьевская летопись ... — Стб. 548, 555.

¹⁸ *Плетнева С.А.* Половцы... — С. 157; *Kurat A.N.* IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri... — S. 85–86; *Gökbel A.* Kipchaks and Kumans. — P. 649; Ипатьевская летопись... — Стб. 568–570.

¹⁹ Ипатьевская летопись... — Стб. 612–613; *Плетнева С.А.* Половцы... — С. 157; *Gökbel A.* Kipchaks and Kumans... — P. 649.

²⁰ Ипатьевская летопись... — Стб. 603–605.

ристовувала для руйнування фортифікації запалену нафту. У Галицько-Волинському літописі згадано, що у «бусурменина» був «живий вогонь». Значення наявності цієї людини у кипчаків літописець оцінив високо. Він повідомляв, що Кончак хоче здобути міста русів і спалити їх. Проте, руси заздалегідь дізналися про плани кипчаків, і аби зруйнувати їх, здійснили рейд на Хорол. Кончак був змушений рятуватися втечею, а «бусурменин» був взятий у полон. Щодо етнічної належності мусульманського військового інструктора, то О. Прицак вважав, що це був іраномовний хорезмієць. Щодо походження нафти, то український дослідник вважав, що нафта могла походити з Таманського півострова. Це був не так званий «грецький вогонь» походження та використання якого ромеї тримали у таємниці. Це була інша, тепер вже мусульманська технологія. На нашу думку мусульманський інструктор міг потрапити до Дашт-і Кипчак з Близького Сходу чи Центральної Азії (з Хорезму) через Саксін (країну в Нижньому Поволжі)²¹.

Після 1184 р. галицько-волинський літописець вже не говорив про значну небезпеку для Русі. Проте поразка Ігоря в битві на Каялі відкрила для кипчаків можливість спустошити прикордонні регіони. Війська бурдж-огли рушили на міста Посейм'я. Гза підійшов до Путивля і навіть здобув фортецю — острог поблизу Путивля. На облогу столиці Сіверської землі кипчацький вождь так і не наважився. Війська донецьких кипчаків спустошили прикордоння Переяславського князівства і спустошили край аж до Переяслава. Проте на облогу міста Кончак так і не наважився. Було вказано, що мешканці міста Римова у 1185 р. загинули у битві з кипчаками. Було вказано, що вони були знищені половецькими шаблями. Кипчаки здобули штурмом кілька фортець Сіверської землі. Невдалий похід Ігоря Святославича позбавив гарнізони міст підтримки князівського війська, яке полягло в битві на Каялі. Допомоги обложеним не було звідки чекати. Опис облоги Римова вказує на те, що захисники знаходились на заборолах. Тому можна припустити, що гарнізон Римова відбив штурм кипчаків. Проте облога, що тривала негативно подіяла на захисників міста. Частина гарнізона врятувалася втечею через болото, яке знаходилось біля міста. Ті, хто залишився у місті не витримав нового штурму кипчаків. Штурм був вдалим і кипчаки захопили місто, а його захисників знищили. У 1187 р. кипчаки воювали на Росі та у чернігівському прикордонні, проте не досягли успіху і не здобули міст. На допомогу гарнізонам міст очевидно вчасно приходила допомога²².

У 1114 р. кипчаки напали на Відін²³. Після невдач на Русі кипчаки почали ще активніше тиснути на фортифікації ромеїв на дунайському кордоні. Грізним попередженням було здобуття печенігами і берендеями міста Гарван у Доб-

²¹ Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»... — С. 91–98; Плетнева С.А. Половцы... — С. 159; Kurat A.N. IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri... — S. 86; Gökbel A. Kipchaks and Kumans... — P. 649; Ипатьевская летопись... — Стб. 634–636.

²² Плетнева С.А. Половцы... — С. 165–166; Ипатьевская летопись... — Стб. 646–648, 653; Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»... — С. 118–122.

²³ Stoyanow V. Kumans in Bulgarian history... — P. 682; Diaconu P. Les coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siecles. — Bucureşti, 1978. — P. 59.

руджі. Це сталося у 1122 р.²⁴ У 1148 р. кипчаки напали на Дрістру (Сілістрію)²⁵. Наступний похід відбувся у 1160 р. За свідченнями Іоанна Кіннама, кипчаки напали на візантійське прикордоння, коли Мануїл перебував у поході проти румських турків. Внаслідок цього нападу василевс був вимушений повернутися до Європи, але, коли кочівники дізналися про просування його військ до Дунаю, то відійшли назад у степи²⁶. Якщо в 1114 г. Відіну вдалося відбитися від кипчаків, то у 1148 та 1160 рр. гарнізонам придунайських фортець знадобилась допомога війська імператора для того, щоб утримати кордон.

Угорський король Ендре II у 1211 р. був змушений віддати землю Барца у лен тевтонським лицарям. Стара система угорських засік (дъепу) вже була неспроможна зупинити кипчацькі вторгнення. Очевидно кипчаки за допомогою штурму здобували угорські засіки так само, як і незначні руські містечка²⁷. До переселення у цей регіон хрестоносців кипчаки спустошували землі комітатів Брашов та Фегераш²⁸. Грамотою короля від 1212 р. їм були віддані землі на південь від Татарського перевалу. Тевтонцям пропонувалось розширити свої володіння за рахунок земель між Болгарією та бродниками²⁹. У документах дипломатичного листування між Ендре II та Гонорієм III було вказано, що язичники нападали на землю Барца та «землю за засніженими горами»³⁰. Влітку

²⁴ Гръцки извори за българската история. — Т. VII / Съставил и редактирали. Под ред. Цанкова-Петкова Г., Тъпкова-Заимова В., Тивчев П., Йончев Л., Батаклиев Г., Коледаров П. — София, 1968. — С. 209–210; *Маркварт И.* О происхождении народа куманов; *Diасопи Р.* Les coumans au Bas-Danube aux XI' et XII' siecles. — Bucureşti, 1978. — Р. 62–71.

²⁵ *Бибиков М.В.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: 1980. — М., 1981. — С. 117; Гръцки извори за българската история... — Т. VII. — С. 226–227; Гръцки извори за българската история. — Т. VIII / Съставил и редактирали Войнов М., Тъпкова-Заимова В., Йончев Л. — София, 1972. — С. 226–227; *Расовский Д.А.* Военная история половцев... — С. 120.

²⁶ *Бибиков М.В.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа — С. 121; Гръцки извори за българската история. — Т. VII. — С. 247; *Расовский Д.А.* Военная история половцев... — С. 124.

²⁷ *Параска П.Ф.* Внешнеполитические условия образования молдавского феодального государства. — Кишинев, 1981. — С. 16; *Vasary I.* Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. — Cambridge, 2005. — Р. 32; *Spinei V.* The Cumanic Bishopric: genesis and evolution: Genesis and Evolution // The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans / Ed. F. Curtea, cu asist. lui R. Kovalev. — Leiden–Boston, 2008. — Р. 417; *Пауцто В.Т.* Половецкое епископство // Пауцто В.Т. Русь. Прибалтика. Папство. Избранные статьи. — М., 2011. — С. 575.

²⁸ *Vasary I.* Cumans and Tatars... — Р. 32; *Spinei V.* Moldavia in the 11th–14th Centuries... — Р. 49.

²⁹ *Шушарин В.П.* Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья // История СССР. — № 2. — М., 1978. — С. 41.

³⁰ *Шушарин В.П.* Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии ... — С. 41–42.

кипчаки підходили до Карпатських гір, і саме тоді могли відбуватися їх напади на угорське прикордоння³¹. Тевтонці не тільки змогли протягом кількох років відбивати напади кочівників, а й самі перейшли в контрнаступ. Лицарі завоювали деякі місцевості поблизу Барцашага, у володіннях кипчаків та бродників. Тевтонці спромоглися вдало воювати з кипчаками за допомогою спорудження фортифікацій. Вони спорудили ряд поселень таких як Брашов (Кронштадт) і Кройцбург. Кипчаки нічого не могли протиставити німецьким замкам цих поселень³².

Проте вони мали змогу здобути міста разом із своїми союзниками. У цьому був показовий випадок війн кипчаків з ромеями та Латинською Імперією.

Найбільшим за всю історію вторгненням кипчаків та влахів до візантійських володінь був похід до Фракії у 1199–1200 рр.³³ За датуванням М. Бібікова, у 1199 р. вlahи та кипчаки зайняли усі фракійські міста, які розташовувались між Месіною та Дурулом. 23 квітня військо болгар, влахів та кипчаків підійшло до Костянтинополя. Восени 1199 р. та навесні 1200 р. кипчаки перебували під Пловдивом (Філіпополем)³⁴. Подією світової ваги стала Адріанопольська битва (1205 р.). Вона відома за даними Робера де Кларі, Жоффруа де Вільлардуена, Нікити Хоніата, Никифора Григора, Георгія Акрополіта³⁵. У ній союзне болгарсько-кипчацьке військо завдало поразки хрестоносцям³⁶. Після цього болгар

³¹ Шушарин В.П. Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии ... — С. 44

³² Князький І.О. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье ... — С. 26; *Spinei V. The Cumanic Bishopric...* — P. 417; *Spinei V. Moldavia in the 11th–14th Centuries...* — P. 49; Паушто В.Т. Половецкое Епископство... — С. 575–576.

³³ *Vasary I. Cumans and Tatars...* — P. 48–49; *Иречек К.И. История болгар.* — Одесса, 1878. — С. 310; *Успенский Ф.И. Образование Второго Болгарского царства.* — Одесса, 1879. — С. 207–209; *Diaconu P. Les coumans au Bas-Danube...* — P. 130; *Spinei V. Moldavia in the 11th–14th Centuries.* — P. 47.

³⁴ *Бибиков М.В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа...* — С. 126; *Расовский Д.А. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империями в 1186–1207 годах // Расовский Д.А. Половцы. Черные Клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии.* — М., 2012. — С. 234.

³⁵ *Виллардуэн Жоффруа де. Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. Заборова М.А.* — М., 1993. — Главы 354–361; *Клари Робер де. Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. Заборова М.А.* — М., 1986. — Глава СХІІ; *Хониат Никита. История со времени царствования Иоанна Комнина / Перевод редакции Н.В. Чельцова.* — Т. 2. (1186–1206). — СПб., 1862. <http://www.hist.msu.ru/ER/etext/Honiat/index.html>; *Никифор Григора. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами / Под ред. бакалавра П. Шалфеева.* — Т. 1. (1204–1341). — СПб., 1862. — С. 19–20; *Летопись великого логофета Георгия Акрополита / Под ред. бакалавра Троицкого И.* — СПб., 1863. — С. 26.

³⁶ *Vasary I. Cumans and Tatars...* — P. 50; *Успенский Ф.И. Образование Второго Болгарского царства...* — С. 247–249; *Иречек К.И. История болгар.* — Одесса, 1878. — С. 320; *Diaconu P. Les coumans au Bas-Danube...* — P. 131–132; *Расовский Д.А. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империями...* — С. 234–235.

та влахи разом із кипчаками здобули міста Верроя, Рузія, Апрос, Перінф, Даонія, Аркадіополь, Месіна, Цурул, Афіра³⁷.

Кипчаки брали участь у походах болгар до Фракії та Македонії у 1205–1207 рр., а також в облозі Фессалонік (1207 р.). Кипчаки перебували у війську Калояна в 1206 р. у січні та лютому. Проте під час кампанії 1207 р. вони діяли і навесні. Фессалоніки не вдалося здобути швидко, війна продовжувалась до середини квітня 1207 р. Кипчаки не могли перебувати з болгарами дуже довго і були змушені відступити³⁸. Як допоміжні війська вони виступали під час облоги Цурула у 1239 р.³⁹

Також відзначились кипчаки і на Кавказі. За їхньою допомогою було визволено місто Тбілісі у 1122 р.⁴⁰ Ан-Насаві вказував, що у 1227 р. аміру Джелал ад-Діна вдалося домовитись про союз із ханом Гюрге (Гурка, Гюрханом)⁴¹. Останнього можна ототожнити з Юргієм Кончаковичем (тобто Юрієм Кончаковичем). Хорезмійці та кипчаки зробили спробу здобути Дербент. Однак, дербентський емір таки відстояв місто⁴².

Для того щоб краще зрозуміти розвиток поліокретики у кипчаків необхідно їх військово мистецтво у галузі здобуття міст порівняти з прикладами з історії інших кочових народів. Дані археологічних досліджень свідчать про те, що печеніги здобували фортифікації тиверців — городища між Дністром та Реутом.

³⁷ *Хониат Никита*. История со времени царствования Иоанна Комнина / Перевод редакции Н.В. Чельцова. СПб, 1862. — Т. 2. (1186–1206); *Бибииков М.В.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа ... — С. 127.

³⁸ *Клари Робер де*. Завоевание Константинополя... — Глава СХVI; *Виллардуэн Жоффруа де*. Завоевание Константинополя... — Главы 386–389, 399, 404–410, 417–421, 461–475; *Летопись великого логофета Георгия Акрополита*... — С. 26–28; *Никифор Григора*. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами... — С. 23–26; *Хониат Никита*. История со времени царствования Иоанна Комнина; *Князький И.О.* Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье... — С. 25; *Vasary I.* Cumans and Tatars... — P. 51–53; *Успенский Ф.И.* Образование Второго Болгарского царства... — С. 254–255; *Иречек К.И.* История болгар... — С. 323–325; *Stoyanow V.* Kumans in Bulgarian history... — P. 684; *Diaconu P.* Les coumans au Bas-Danube... — P. 133; *Расовский Д.А.* Роль половцев в войнах Асены с Византийской и Латинской империями... — С. 232–236.

³⁹ *Летопись великого логофета Георгия Акрополита*... — С. 60–61; *Vasary I.* Cumans and Tatars... — P. 63.

⁴⁰ *Анчабадзе Г.З.* Кыпчаки в Грузии // Проблемы современной тюркологии. — А.—А., 1980. — С. 342; *Golden P.B.* Cumanica I: The Qırçaqs in Georgia // *Archiwum Eurasiae Medii Aevi*. — Vol. IV. — Wiesbaden, 1984. — P. 73; *Golden P.B.* Nomads in the Sedentary World: The Case of Pre-Chinggisid Rus' and Georgia // *Nomads and Sedentary World*. — Budapest, 2001. — P. 48.

⁴¹ *Маркварт И.* О происхождении народа куманов.

⁴² *Маркварт И.* О происхождении народа куманов; *Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави*. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Изд. критич. текста, пер. с араб. пред., коммент., прим. и указатели З.М. Буниятова. — М., 1996. — Глава 77.

Під тиском печенігів частина тиверців мігрувала у землі білих хорватів. Проте навіть самій Русі за правління князя Володимира було складно впоратись з їхніми набігами. У 969 р. печеніги взяли в облогу Київ, в 988 та 992 р. вони зробили набіг на Переяслав, у 994 р. на Білгород, у 996 р. на Васильків. Щоб забезпечити свої володіння від печенігів Володимир будував лінії фортифікацій. Він збудував фортифікації по Стугні на Дніпровському Правобережжі, а на Дніпровському Лівобережжі по Десні, Остру, Трубежу та Сулі. Фортифікаційні лінії збудовані Володимиром Святославичем та Ярославом Володимировичем стали перешкодою для набігів печенігів та відсунули кордон до Сули та Росі, усунувши небезпеку для Києва та Чернігова. За допомогою мешканців Парадунавона та павликіан печеніги заволодівали містами ромеїв у другій половині XI ст.⁴³

Стосовно ж хозарських фортифікацій, то печеніги змогли їх подолати в умовах громадянської війни у Хозарському Каганаті. Оволодіння ж огузами хозарських територій можна пояснити тим, що після війни з Святославом Ігоревичем держава хозар переживала кризу, а руси заволоділи ключовими фортецями — Саркелом (Білою Вежею) та Самкерцем (Тмутараканню)⁴⁴. Печеніги взяли під свій контроль поселення на Сіверському Донцю. Місцеве населення прийняло владу печенігів. Занепад хозарських поселень (X–XI ст.) відбувся під час експансії огузів. Час будівництва хозарських фортець (перша половина IX ст.) вказує, що першими супротивниками хозар, проте яких будували фортеці були угорці. Саркел було побудовано тоді, коли угорці з'явилися у надчорноморських степах. За свідченнями арабських та перських джерел мадяри здійснювали набіги на слов'ян, брали з них данину та захоплювали їх у рабство. Слов'яни захищались від нападів мадярів, споруджуючи фортеці. Гардізі та Ібн Русте повідомляли, що мадяри нападають на сакаліба. Подібні свідчення повідомляв Тахір ал-Марвазі, повідомляючи про набіги мадяр на русів та сакаліба⁴⁵.

⁴³ Повесть временных лет. Прозаический перевод на современный русский язык Д.С. Лихачёва // <http://www.hrono.info/dokum/1000dok/povest4.php>

<http://www.hrono.info/dokum/1000dok/povest5.php>; *Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads...* — P. 85–92, 97, 107–118; *Кудряшов К.В. Половецкая Степь...* — С. 128–129, 134–136; *Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь...* — С. 127, 142; *Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я...* — С. 94–99.

⁴⁴ *Прицак О., Голб Н. Хазарско-еврейские документы X века / Научная редакция, послесловие и комментарии В.Я. Петрухина.* — Издание 2-е исправленное и дополненное. — Москва–Иерусалим, 2003. — С. 140–141, 158–163; *Білецький А.В. Про проблему маршруту походу на схід князя Святослава Хороброго // Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* — Вип. 612. — Серія «Армія». — Львів, 2008. — С. 23–30; *Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H.* — 982 A.D. / Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold. — London, 1937. — Глава 47, Комментарии; *Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads...* — P. 51.

⁴⁵ *Круглов Е.В. Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников // Степи Европы в эпоху Средневековья.* — Т. 3: Половецко-золотоордынское время. — Донецк, 2003. — С. 27–29, 49–58; *Артамонов М.И. История хазар.* — 2-е изд. —

Кочівники могли здобувати й фортифікації, які вважалися неприступними. Так, тюркюти здобули місто Чора (Дербент). Тюркюти та авари могли використовувати складні машини для облог. Нам відомо, про використання аварами техніки для облоги під час спроб заволодіти Костянтинополем. Авари оволоділи поліоркетикою завдяки допомозі полонених візантійських інженерів. Мистецтву облоги вони навчилися ще наприкінці VI ст. Феофан Візантієць повідомляв, що у полон до аварів потрапив механік Буса з місто Апорія. Він підказав як спорудити машину для облоги, котра називалась баран. Після спустошення Кавказької Албанії тюркюти вдерлися до Іверії. З ходу здобути Тбілісі тюркютам не вдалось. Проте після двох місяців облоги вони заволоділи містом. Опис облоги непрямо вказує, що тюркюти дісталися мурів міста за допомогою башт для облоги. З цією технікою тюркютів мали познайомити согдійці⁴⁶.

Кочівники переймали у своїх сусідів досягнення мистецтва облоги. Стосовно того, які пристрої для облоги могли використовувати печеніги, огузи та угорці може підказати приклад савірів. Савіри як і інші кочівники спочатку здійснювали набіги на прикордонні провінції. Проте після деякого часу вони оволоділи навичками облоги міст. Очевидно їх навчили цьому полонені ромеї⁴⁷. Відносно тюрко-болгар ми не маємо інформації достатньо інформації по мистецтву облоги окремих тюрко-булгарських племен. Перші дані про складні машини датуються IX ст. На службу до болгарського царя Крума перейшли полонений араб та візантійський механік Євматій, які навчили тюрко-булгар поліоркетиці. За допомогою машин для облоги тюрко-болгари здобули Месемврію та Адріанополь. Та й після «завоювання батьківщини» у мадяр з'явилися більш складні машини й вони у 954 р. зробили спробу заволодіти Аугсбургом, але були відкинуті німцями⁴⁸. Необхідно зауважити, що подібну картину можна спостерігати й серед європейських гуннів. Якщо у IV ст. вони сподівались на швидкість нападу, то при Аттілі гуни розвинули у себе поліоркетику так що проти них не могло встояти жодне місто з кам'яними мурами. Гуни вико-

СПб., 2001. — С. 391–432; *Свистович С.М.* Военные контакты древних мадьяр со славянами // *Східний Світ*. — № 1. — К., 2002. — С. 104–112; *Ипатьевская летопись*. — Стб. 17–18; *Ибн Русте*. Книга драгоценных ожерелий // *История татар*. — Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. — Казань, 2006. — С. 703; *Тахир Марвази*. Природа животных // *История татар*. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. — Казань, 2006. — С. 708; Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар». Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.» // *Академик В.В. Бартольд*. Сочинения. — Том VIII: Работы по источниковедению. — М., 1973 http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frameset_1.htm; *Повесть временных лет*. Прозаический перевод на современный русский язык Д.С. Лихачёва.

⁴⁶ *Феофан Византиец*. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / *Приск Панийский*. Сказание Приска Панийского. — Рязань, 2005. — С. 231; *Фехер Г.* Военно дело на прабългарите. — София, 1938. — С. 56–57; *Мовсес Каланкатуаци*. История страны Алауланк. Ереван, 1984. — Книга 2. — Главы XI, XII, XIV.

⁴⁷ *Артамонов М.И.* История хазар... — С. 97–102.

⁴⁸ *Фехер Г.* Военно дело на прабългарите... — С. 56–57; *Измайлов И.Л.* Защитники Стены Искандера. — Казань, 2008. — С. 87–94, 144–154.

ристовували при облозі тарани та катапульти. Їх виготовляли полонені та ренегати з римлян. Усі види металних машин Аттіла використав при облозі Аквілеї⁴⁹. Полиоркетика кипчаків ж залишилась на рівні ранніх кочових мадяр та печенігів.

Певні навички облоги поселень кипчаки таки мали. При перших вторгненнях кипчаки не ставили собі за мету здобуття міст, а просто здобуття полону з місцевих селян. До того ж у випадку тривалої облоги була можливість, що ворог ударить їм у тил. Облоги міст у кипчаків характеризувались штурмом за допомогою драбин, а також блокадою обложеного міста. Зазвичай кипчаки намагалися здобути місто, виснаживши сили захисників міст та фортець, позбавивши їх води та продовольства. Кипчаки могли долати фортифікаційні лінії та здобувати невеличкі міста. Проте це було можливо за умови того, що на допомогу обложеним гарнізонам не змогли прийти війська князів. Кипчаки могли приділити достатньо часу для облоги міста, якщо вони перед тим здобули перемогу над своїми супротивниками. Кипчакам бракувало навичок здобуття замків та великих міст. Вони могли їх здобувати лише у союзі з представниками соціумів із осілим населенням. Кипчаки робили спробу використовувати складну техніку для облоги міст, проте руси запобігли їй використанню здійснивши превентивну атаку та взявши у полон мусульманського військового інструктора.

ПОЛИОРКЕТИКА У КЫПЧАКОВ (XI–XIII вв.)

Пилипчук Ярослав (кандидат історических наук, младший научный сотрудник, Отдел Евразийской степи, Отдел Евразийской степи, Институт востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины, bachman@meta.ua)

Данная статья посвящена исследованию искусства осад у кыпчаков. Приемы ведения осады предусматривали использование лестниц и блокаду осажденного города. Обычно кыпчаки старались взять город истощив силы обороняющихся в городах и крепостях, лишив их воды и продовольствия. Кыпчаки сделали попытку овладеть сложной техникой для осады, но русы нанесли превентивный удар и взяли в плен мусульманского военного инструктора.

Ключевые слова: кыпчаки, полиоретика, города, осада, замки, крепости, фортификационные линии, гарнизоны.

⁴⁹ *Никоноров В.П., Худяков Ю.С.* Свистящие стрелы Маодуня и Марсов Меч Аттилы: военное дело азиатских хунну и европейских гуннов. — М.–СПб., 2004. — С. 274–280.

POLIORCETHYCA OF QIPCHAQS (XI-XIII CENTURIES)

Yaroslav Pylypchuk (PhD of History (Candidate of Historical Sciences), A. Krymskiy Institute of Oriental Studies of NAS of Ukraine, Junior Researcher at Dept. of Eurasian Steppe, bachman@meta.ua)

This article is devoted to the study of art at the sieges of Qipchaqs. Usually Qipchaqs tried to take the city and to grind off the defending forces in the cities and fortresses, depriving them of food and water. Qipchaqs attempted to master the difficult technique of the siege, but Ruthenians made a preemptive strike and captured muslim military instructor.

Keywords: *Qipchaq, poliorcethyca, cities, siege, castles, fortresses, fortification lines, garrisons.*